

ՅԱԿՈԲ ՉՈԼԱՔԵԱՆ

սյարմնական գիր. դոկտոր,
Հալեպի Ազգ. Քարէն Եփփէ ճեմարան
և Համազգայինի հայագիտական հիմնարկ

**ՍՈՒՐԻՈՅ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՅԼԱԴԱԲԱՆ ԴԱՅԵՐԸ
ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԱՉԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ**

Քրիստոնեայ այլադասան հայոց արմարները Սուրիոյ հին գաղութին մէջ. Սուրիոյ մէջ քրիստոնեայ այլադասան հայերու ներկայութիւնը գերազանցապէս տեղւոյն հին գաղութի շրջանակներուն մէջ արմատ նետած երեւոյթ է:

Սուրիոյ հայ գաղութը պատմականօրէն երկու շերտի կը պատկանի՝ հին եւ նոր: Հինը Սուրիոյ տարածքին դարաւոր ներկայութիւն մը ունի ու մինչեւ հայկական նոր գաղութի կազմաւորումը զգալի ներկայութիւն մըն էր յատկապէս պատմական Սուրիոյ հիւսիսարեւմտեան շրջաններուն մէջ՝ Պէյլանի, Սուէտիոյ, Քեսապի գաւառակներու, Որոնդէսի միջին հովիտի եւ Լաթաքիոյ մօտիկ քանի մը տասնեակ հայ գիւղերուն մէջ¹: Հայեր կային նաեւ Լաթաքիա, Անտիոք, Աղեքսանդրէթ, Տէր Զօր, Դամասկոս քաղաքներուն մէջ: Հալեպի գաղութը բազմամարդ էր: Հոն կը գտնուէր Բերիոյ թեմի առաջնորդարանը, որ միջին դարերուն յիշուող Լաւոդիկէի, Անտիոքի եւ Աֆամիոյ հայոց եպիսկոպոսութիւններու² վերացումէն ետք, փաստօրէն, շրջանին մէջ Հայ եկեղեցւոյ Սսոյ աթոռին թեմական բարձրագոյն իշխանութիւնն էր: Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութիւնը շրջանին մէջ ունէր կալուածներ, որոնց հսկողութիւնը կը վարէին Դամասկոսի, Հալեպի եւ Լաթաքիոյ երուսաղիմապատկան հոգեւորներու տեսուչ վարդապետները: Ահաւասիկ, այս է Սուրիոյ հին գաղութի պատ-

¹ Յ. Չոլաքեան, Անտիոքի մերձակայ Ռուճի հովիտի հայերը, պատմաազգագրական ուսումնասիրութիւն, Անթիլիաս, 2006, էջ 82-88:

² 1179 թ. Հռոմկլայի ժողովի մասնակիցներուն մէջ կը յիշուին Աֆամիոյ Կոնստանդին եւ Լաւոդիկէի Սարգիս եպիսկոպոսներն ու Անտիոքի Գրիգորիս արքեպիսկոպոսը. տնս Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա., մաս Գ., Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1959, էջ 1468:

կերը: Լաթաքիոյ եւ Դամասկոսի տեսուչները նաեւ տեղւոյն հայոց հոգեւոր հովիւներն էին³:

Մինչեւ ժԹ. դարը, միջին դարերու հայ հոծ գաղթականութեան նուազումին, տկարացման, խառն բնակչութեան մը գոյացման պայմաններուն մէջ, ինչպէս իսլամացման, այդպէս եւ յունադաւանութեան յարելու փաստեր երեւցած են: Նախ յայտնենք, որ մեմլուքեան արշաւանքներուն, ապա օսմանեան իշխանութեան շրջանին Անտիոքի կողմերէն խալառ կը վերանայ ասորի տարրը, որ գէթ լատին դքսութեան ատեն քրիստոնեայ տեղաբնիկ հիմնական տարրը կը ներկայացնէր: Հոռոմ (ուռոմ՝ յունադաւան) ու հայ քրիստոնեայ բնակչութիւնն իր գոյութիւնը պիտի շարունակէր հետզհետէ մեծցող թուրքմէն, սիւննի, արաբ եւ քիւրտ շրջանակի մը մէջ: Տեղ-տեղ հոռոմները, տեղ-տեղ հայերը աւելի ազդու պայմաններ կը ստեղծեն: Հոռոմներու ազդեցութեան աւելի զօրաւոր դատիւներ կը դառնան հարաւային շրջանները, եւ հոն ամբողջապէս հոռոմացած հայ գիւղերու մասին աւանդութիւններ կը պատմուին դեռ մինչ օրս: Այդպիսի գիւղերէն մէկն է Ընկըզիկը (Ընկուզիկ, այժմ՝ Ղասսանիէ), որ մինչեւ վերջերս ալ հայ տարր մը ունեցած է իր մէջ: Հոռոմանալու թէ հայանալու երեւոյթները պարբերաբար կրկնուող երեւոյթներ եղած են: Օրինակ՝ հայաբնակ Եագուպիէ գիւղին մասին առաջին յիշատակութիւնը կու գայ Հալէպի յոյն կաթողիկ (մեւքիթ) եպիսկոպոս Գրիգորիոս Իպն ալ-Ֆատլ Ա.-ի մէկ յիշատակարանէն: Յոյն եկեղեցականը կը գրէ, թէ ինք Եագուպիէ գիւղին մէջ նոր եկեղեցւոյ մը նաւակատիքը կատարած է Ադամի 7071 թուի (1562) նոյեմբերի 7-ին⁴: ԺԹ. դարուն թէ՛ հայ եւ թէ՛ օտար աղբիւրներ գիւղը իբրեւ հայ առաքելական կը յիշեն:

Այսպէս թէ այնպէս՝ հոռոմադաւանութիւնը⁵ ժԹ. դարու կիսուն կը դադրի իմաստ ունենալէ, որովհետեւ ան ոչ մէկ առաւելութիւն կրնայ ապահովել դաւանափոխին. հոռոմները նոյնքան անպաշտպան էին, որքան հայերը, բայց երբէք չէ բացառուած, որ երկար ատեն հոռոմ գիւղերու մէջ բնակութիւն հաստատած հայ ընտանիքներ արձանագրուած ըլլան իբրեւ յոյն օրթոտոքս, յոյն կաթողիկ կամ որեւէ այլ քրիստոնեայ համայնքի անդամ:

³ Սուրիոյ հայոց հին գաղութի մասին տես A. K. Sanjian, The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Harvard, 1965. Հ. Թոփուզեան, Սիւրիայի եւ Լիբանանի հայկական գաղթօճախների պատմություն (1841-1946), Երևան, 1986:

⁴ 1988, فايز قوصرة، الرحالة في محافظة ادلب، الجزء الثاني، حلب. Ֆայէզ Գոսարա, Ալ-Բահիպա Ֆի Մուհաֆազաթ Իտիլիպ (արաբ., «Ճանապարհորդները Իտիլիպի նահանգին մէջ»), հ. Բ., Հալէպ, 1988, էջ 177:

⁵ Հոռոմադաւանութիւնը պէտք է շփոթել հոռովէադաւանութեան՝ կաթողիկոսեան հետ:

ԺԹ. դարուն Հայ եկեղեցին իր նուիրապետական երեք աթոռներով (Սսոյ կաթողիկոսութիւն, Երուսաղէմի եւ Պոլսոյ պատրիարքութիւններ) թէեւ օրինաւոր կերպով ներկայ էր շրջանին մէջ, բայց ոչ մէկ թեմական իշխանութիւն կը գործէր կանոնաւորաբար: Եկեղեցապանն ու բանկալապետը ժառանգաբար կալուածատէր ընտանիքներու ներկայացուցիչներ էին: Եկեղեցապատկան կալուածներու տեսուչ վարդապետը կամ եպիսկոպոսը, իբրեւ կալուածներու տեսուչ կամ *մուքեվէլի*, կը բաւարարուէին պտղնի հաւաքելու գործով ու տարին անգամ մը միայն կ'այցեւէին այդ շրջանները: Ազգային սահմանադրութեան հաստատումէն (1863) ետք թէ՛ Սսոյ կաթողիկոսարանը եւ թէ՛ Երուսաղէմը լուռ կերպով կը հակադրուէին Պոլսոյ պատրիարքարանին, բայց ժողովուրդին կարիքներուն համար անմիջական պատասխանատուութիւններ ընդունելէ կը խուսափէին, իսկ Պոլսոյ պատրիարքարանը կը սպասէր, որ թեմերուն մէջ սահմանադրական իշխանութիւնները հաստատող ուժերը տէր ելլեն ու յետոյ ինք միջամտելու եւ օգնելու տրամադրութիւններ ունենայ⁶: Շրջանը, թեմական իմաստով, երեակ իշխանութեան մը խառնաշփոթութիւնը կ'ապրէր, ուր ամէն կողմ իր շահերը կը հետապնդէր: Մամուլին մէջ յաճախ երեւցող յօդուածներն ու բողոքները իսկապէս կը մնային անպատասխան: Կիլիկիոյ եւ Անտիօքի շրջանի հայոց հոգեւոր, կրթական, ընկերային, տնտեսական ու ազգային անմիջական վիճակը չէր փոխուեր: Կիրակոս Ղազանճեան 1880-ին Հալէպի հայոց մասին կը գրէ. «Եկեղեցին անբարեկարգ, ներքին խռովութիւնը միշտ անպակաս, յառաջդիմութիւն, լուսաւորութիւն, վարժարան եւ այլն նշանակութիւն չունին... Վերջապէս խղճալի վիճակ մը ունի Հալէպը...»⁷: Ծանապարհօրդագիրը կը յուսայ, որ «Ս. Կաթողիկոսը նոր դիրք կը բռնէ, Սահմանադրութիւնը կը գործադրուի եւ կը յուսացուի, որ մեծ բարեփոխութիւն մը պիտի ըլլայ այս կարեւոր քաղաքին մէջ, որ շրջակայ անթիւ գիւղերու եւ գաւառներու խեղճ ազգայնոց ապաստարանն է»⁸:

Կիլիկիոյ եւ Անտիօքի թեմական խառնաշփոթ վիճակին, կրօնական գերագոյն իշխանութեան մը բացակայութեան եւ վիճակներու անկազմակերպ դրութեան տեղեակ ըլլալով՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Վանեցին իր 11 փետր. 1899 թուակիր կոնդակին մէջ կը գրէ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք Մաղաքիա արք. Օրմանեանին. «Կիլիկիոյ աշխարհէն ող-

⁶ Իսկ սահմանադրական ուժերը միշտ ալ կը բախէին շրջաններու ամառային ու պահպանողական ուժերու հովտի դիմադրութեան, ինչպէս կը տեսնենք Բերիոյ թեմի պարագային. տե՛ս Ա. արք. Սիրմէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, հ. Գ., Փարիզ, 1950:

⁷ Կ. Ղազանճեան, Հալէպի հնութիւնները, «Արեւելեան մամուլ», Թ. տարի, 1880, փետր., էջ 473:

⁸ Անդ:

բալի եւ գոլժաբեր թուղթեր հետզհետեւ հասնում են ձեռքս: Այդ թուղթեր կարդալով՝ ես վշտահար կը լինիմ, թուղթեր, որոնք միայն կ'աղաղակեն՝ սո՛վ է, սո՛վ է, այլ առաւել անտէրունչ եւ անհովիւ ժողովրդի կացութիւն նկարագրում են, որոց չգոյ է հովիւ եւ առաջնորդ, տեսուչ եւ այցելու»: Խորմեան Հայրիկին մեծապէս կը յուզէ դաւանափոխութեան ալիքը, որ հետզհետեւ կ'ահագնանայ. «Վա՛յ ինձ եւ վա՛յ քեզ, ես այժմէն կը սոսկամ եւ դու եւս սոսկացիր, երբ պատմութեան տարեգրութիւնը այսպէս պիտի արձանագրէ. «Ի ժամանակա Հայրապետութեան Տ. Մկրտիչ Կաթողիկոսի եւ ի պատրիարքութեան Տ. Մաղաքիա արքեպիսկոպոսի Օրմանեան, Կիլիկիոյ եւ Վասպուրականի ընդարձակ վիճակներ կաթողիկ դարձան: Պատմագիր այս հակիրճ վերտառութեամբ չի շատանար, այլ եւ շատ մեղադրանքներ պիտի շարակարգէ իւր պատմութեան էջերում: Աշխատինք եւ ամենայն զօրութեամբ աշխատինք, որպէս զի Աստուծոյ յաջողութեամբ կարենանք այս հանդերձեալ անարգ եւ անպատիւ յիշատակարան այժմէն ջնջել»⁹:

Ամէն պարագայի՝ բողոքական քարոզչութիւնը դարու կէսերուն հսկայական առաջընթաց արձանագրած էր շրջանին մէջ: Ան մուտք գործած էր գրեթէ բոլոր բնակավայրերուն մէջ՝ տեղ-տեղ ամբողջապէս իր հովանիին տակ առնելով ժողովուրդը: Ամերիկեան Պորտի, ապա անկլիքան եւ իրլանտական եկեղեցիներու միսիոնարները կը հովանաւորէին այս շարժումը՝ յաճախ հակամարտութեան մէջ ալ իյնալով իրարու հետ: Կաթողիկ շարժումը նոյն ուժգնութեամբ կը թափանցէ շրջանէն ներս, բայց դարու 70-ական թուականներուն ծաւալած Անտոնեան-Հասունեան վէճերը կը ջլատեն անոր ուժերը: Յետագային կաթողիկ կղերին օգնութեան կը հասնին լատին եկեղեցւոյ մը հիմնումին ալ առիթ ընծայելով¹⁰:

Եգիպտոսի տասնամեայ տիրապետութեան ժամանակ (1832-1842 թթ.), Անտիոքի շրջանի քրիստոնեաներու համար բարենպաստ պայմաններու բերումով, մեծ գիւղերու, աւաններու եւ քաղաքներու մէջ ստեղծուած էր շուկայական յարաբերութիւններու մէջ մտած խաւ մը, որ 1940-1950 թուականներուն հոգեւոր ու կրթական գործը իր հովանիին տակ առնելու փորձեր կը կատարէ ու կը բախի հին իշխանութիւններու կամքին: Շրջանին մէջ վերահաստատուած օսմանեան կարգերէն իր շահերը պաշտպանելու համար այդ

⁹ «Վատրագրեր Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան», գիրք Դ., կազմ.՝ Ս. Բեհրուդեան, Երեւան, 1997, էջ 18-19, վատրագիր թիւ 6:

¹⁰ Այս մասին տե՛ս Տ. Զ. Խորոքեան, Ոսկեմատեան Հայ աւետարանական միութեան Մերձաւոր Արեւելքի եկեղեցիներու, հ. Ա., Պէրոյթ, 1950. P. Atamian, Histoire de la Communauté Arménienne de Damas, Beyrouth, 1964. Յ. Չոլաքեան, Քննադատ, հ. Ա., Հալէպ, 1995, էջ 61-67:

խաւը Արեւմուտքի պաշտպանութիւնը կը փնտռէր: Օտար միսիոնարները օգնութեան կը հասնին, ու այսպէս է, որ կը ստեղծեն բողոքական, կաթոլիկ եւ լատին համայնքները ու ճանաչում կը ստանան իբրեւ առանձին «միլիթ»ներ՝ անկախ Հայ եկեղեցւոյ կառչած զանգուածէն՝ «էրմէնի միլիթ»էն¹¹:

Անտիոքի շրջանին մէջ օտարադաւանութիւնը գրեթէ ամէն տեղ ինքզինք պարտադրեց նախ քահանայ հայրերու եւ երբեմն բանկալապետի օտարադաւանութեամբ: Քահանայ հայրերը եւ բանկալապետը հաշուետու չէին ուզեր ըլլալ ու կը տիրէին եկեղեցւոյ հասոյթներուն եւ կալուածներուն՝ վայելելով օտար միսիոնարներու ազդու պաշտպանութիւնը դատական ատեաններու մէջ: Եկեղեցական շէնքերը սեփականացնելու պայքարը կ'աւարտէր անոնց քանդումով: Նորակազմ համայնքը նոր եկեղեցի կառուցելու հրամանագիր կը ստանար, բայց մայր համայնքը իր եկեղեցին վերանորոգելու կամ անոր աւերակներուն տէր ելլելու իրաւունք չէր կրնար ձեռք ձգել: Դատական գործերը կը շարունակուէին տաճարամեակներ: Ասկէ ոչինչ կը շահէր մայր համայնքը: Նշենք, որ նորադաւաններու կողմէ 1860-ին քանդուած Քեսապի շրջանի Գարատուրան գիւղի վերին թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ աւերակներուն վրայ դատ մը¹² կը շարունակուի մինչեւ մեր օրերը:

Օտարադաւանութիւն որդեգրած համայնքները շատ արագ հոգեւոր, կրթական, տնտեսական, ընկերային ու կենցաղային փոփոխութիւններ կը կրեն, կ'ունենան օրինաւոր վարժարաններ, չափահասներու դպրոցներ, եկեղեցական ու դպրոցական գեղեցիկ շէնքեր, բժիշկ ու դարմանատուն, գործի հնարաւորութիւններ, կենցաղին ու յարաբերութիւններուն մէջ կը մտնեն նոր երեւոյթներ: Օրինակ՝ միայն Քեսապի շրջանին մէջ 1906-ին աւետարանականները ունին 11 վարժարան, որոնցմէ միայն Քեսապ աւանին մէջ՝ երկու տարրական, մէկ միջնակարգ եւ երկու (մանչերու եւ աղջկանց) երկրորդական¹³: Քեսապի աշակերտութեան մեծամասնութիւն-

¹¹ Սկզբնապէս *իւրոթեայան* կամ *բողոքական* եւ *կաթոլիկ* կամ *հռոմէական* անուանումները կը տրուին նորաստեղծ *միլիթ*ներուն՝ համայնքներուն. Հայ եկեղեցւոյ հաւատարիմ մնացածները կը կոչուէին *արմանի*, *հայ* կամ *լուսաւորչական*: Յետագային հայոց մէջ պաշտօնապէս ընդունուեցան *հայ աւետարանական*, *հայ կաթոլիկ* եւ *հայ առաքելական* անուանումները: Վերջինիս կը տրուի նաեւ *մայր համայնք* անուանումը: Սուրիոյ արարներն ու արարախօս բոլոր համայնքները հայ առաքելականները կը ճանչնան *արման* *աւրիմ* (իին հայեր) անունով: Ասիկա արարական աշխարհին մէջ նաեւ պաշտօնական անուանումն է հայ առաքելական համայնքին:

¹² Անստորագիր, Թոթակցութիւն Լադաքիոյ, «Միօն» ամսագիր, Երուսաղէմ, 1866, թ. 10, 1 հոկտեմբեր, էջ 152:

¹³ Մինչ՝ լատին-կաթոլիկէ միացեալ վարժարանները չորսն էին՝ Քեսապի, Չինարի, Գարատուրանի եւ Վարի Դաղնադագի մէջ, իսկ առաքելականները ունէին միայն երկու արական վարժարաններ Քեսապի եւ Գարատուրանի մէջ. տնն «Արեւելեան մամուլ»,

ներ կը յաճախէր աւետարանական վարժարանները: 1914-ին անոնց աշակերտութեան ընդհանուր թիւն է 900 (մանչ եւ աղջիկ)¹⁴: Համեմատական պատկեր մը գոյացնելու համար ըսենք, որ 1910-ին բոլոր դպրոցներուն աշակերտութիւնը եղած է 1100 հոգի¹⁵:

Օտարադաւանները միշտ պաշտպանուած կը զգային օսմանեան կայսրութեան բարձրագոյն ատեաններուն՝ հետեւաբար ե՛ւ տեղական պաշտօնեաններու, ե՛ւ կառավարիչներու առջեւ: Բացի օտար միսիոնարներէն, որոնք իրենց հօտը կը նկատէին օտարադաւանները, անոնք կը վայելէին նաեւ պաշտպանութիւնը Իտալիոյ, Անգլիոյ, Գերմանիոյ, Գաղիոյ եւ Ամերիկայի հիւպատոսներուն, որոնք Լաթաքիայէն, Անտիոքէն, Հալէպէն, Աղեքսանդրէթէն կը կատարէին այն, ինչ որ կը թելադրէին միսիոնարները: Օտար միսիոնարութիւնները ժողովուրդը օսմանեան պաշտօնեաններու խժդժութիւններէն եւ նոյնիսկ հայ աւատապետերու կամայականութիւններէն պաշտպանելու գործը կը կատարէին դաւանափոխութեան փոխարէն:

Այլադաւանները հայ համայնքներու կազմէն ներս եւ դուրս. Բողոքականութեան եւ կաթոլիկութեան յարած հայերը երկու խումբի մէջ կը մտնէին՝ ա. հայ համայնք մը ձեւաւորած դաւանափոխներ, որոնք խմբուած էին իրենց հիմնած եկեղեցւոյ շուրջ եւ, որպէս էրմենի փրոթոթաթան ու էրմենի կաթոլիկ, ունէին պաշտօնական ճանաչում. անոնց ազգային պատկանելութիւնը ապահովուած էր մասամբ, բ. իրենց բնակավայրին մէջ իբրեւ համայնք չձեւաւորուած դաւանափոխներ, որոնք, բնականաբար, անդամ կը դառնային տեղւոյն մէջ կամ զրացի բնակավայրի մը մէջ հաստատուած արաբախօս այլ բողոքական, կաթոլիկ կամ լատին համայնքներու զաւակներ: Այսպէս՝ Անտիոքի կաթողիկէ հայերը կ'երթային Լատինաց եկեղեցի¹⁶: Այդպիսիներ շատ էին Լաթաքիոյ, Անտիոքի, Դամասկոսի մէջ, յատկապէս գիւղական շրջանակներու մէջ, ինչպէս՝ Ղնեմիէ, Արամօ, Արֆալի, Կէօջնու, Շամատի եւ այլն, որոնց դաւանափոխները, անջատուելով տեղւոյն հայ եկեղեցիէն, բնականաբար, անդամները կը դառնային մօտիկ միջավայրերու բողոքական եւ կաթոլիկ եկեղեցիներու: Ասոնց կրթութեան գործն ալ կ'ապահովուէր վերջիններու կողմէ: Այս հայերը կը դառնային արաբածէս աւետարանական, երիցական եւ կաթոլիկ եկեղեց-

1906, թ. 50, էջ 1228-1231):

¹⁴ Կ. Թիքեան, Ինստիտուտիս Քրիստոնէական Բեաւայի Հայ աւետարանական եկեղեցւոյ, 1853-1948, Պէյրութ, 1948, էջ 48:

¹⁵ «Այլոմ Բեաւայի եւ շրջակայից», հրատարակութիւն Բեաւայի Ուսումնասիրաց միութեան Պէյրութի մասնաճիւղի, Պէյրութ, 1955, էջ 16:

¹⁶ Հ. Էփրիկեան, Պատկերագարդ բնաշխարհիկ քաղաքան, հ. Ա., Բ., Ս. Ղազար, 1903-1905, «Անտիոք կամ Անթաքիա», էջ 220, բ. սիւնակ:

ւոյ զաւակներ ու պաշտօնապէս այդ անուններուն տակ կ'իյնային, ճիշդ այնպէս, ինչպէս հոռոմ եկեղեցւոյ զաւակ դարձածները: Յայտնենք, որ նորադաւաններու հայ համայնք մը ձեւաւորելու թէ օտար համայնքի մը մէջ մտնելու հարցը կախեալ էր օտար միախոնարներէն: Անոնք էին եկեղեցւոյ շէնքը կառուցողն ու նորադաւաններ հաւաքագրողը:

Լատինականութիւնը աւելի մեծ վտանգ էր, որովհետեւ լատին համայնքները ի սկզբանէ չէին ընդունել ազգային պատկանելութիւն, մէկ խօսքով՝ եթէ կան հայ աւետարանական կամ հայ կաթողիկէ եկեղեցիներ, բացառուած է հայ լատին եկեղեցի, որ լատինածէս էր մինչեւ Սուրբոյ անկախացումը, այժմ՝ արաբածէս: Լատինականութիւնը դէմ էր ազգայնականութեան, հետեւաբար նաեւ՝ Ազգային եկեղեցւոյ սուրբերուն, հայկական ավանդոյթներուն եւ հայոց պատմութեան: Այդ բոլորին դիմաց՝ ան լատինածէս պաշտամունքը կը տարածէր, լատին սուրբերով ու տօներով կը խճողէր հաւատացեալներու առօրեան: Քարոզի ու յարաբերութեան լեզուն արաբերէն էր արաբախօսներու միջավայրին մէջ, թրքերէն էր կամ հայատառ թրքերէնը՝ բարբառախօս հայոց շրջանակին մէջ:

Լատին հոգեւոր հայրերու գործունէութեան մէջ նպատակ կար արեւելեան քրիստոնեաներու շրջանակին մէջ ստեղծել իրենց համայնքը եւ յաջա պետութեան՝ ունենալ համայնքային առանձին կարգավիճակ: Ատիկա իրենց գործունէութեան ապահով հիմք կը դառնար: Այս պատճառով անոնք յարատեւ ծաւալելու եւ բազմաթիւ նորագիւրներ իրենց հովանիին տակ ներգրաւելու խնդիր ունէին: Անոնց առաջին գործը կ'ըլլար նորադաւան ընտանիքը իր բոլոր անդամներով լատին արձանագրել պետական անձնագրային (նուֆուս) տոմարներուն մէջ: Այս պատճառով հայերը միշտ զգոյշ էին իրարու հանդէպ, քանզի որեւէ անհասկացողութիւն եւ անհանդուրժողութիւն եկեղեցւոյ թաղական խորհուրդի, դպրոցի հոգաբարձութեան հետ կամ նոյնիսկ ծնողք-դպրոց յարաբերութեանց մէջ՝ կրնար դէպի լատինացում տանիլ: Լատինանալու սպառնալիքով՝ մարդիկ իրենց կամքն ու քմահաճոյքը պարտադրելու միտումներ ալ ցոյց կու տային:

Շուրջ երեսուն տարի կը տեւէ Գնիէ գիւղին ամբողջական լատինացման դատական ընթացքը: 1978-ին գիւղի իշխան ավատապետ Հաննէի հանդէպ կ'ընդվզին համագիւղացի ծօռալի ընտանիքի անդամները եւ Հաննէի դէմ կը գրգռեն անկէ մասամբ կախեալ գիւղացիները: Հալէպի հայոց առաջնորդը կը հաստատէ Հաննէի կամքը ու ծօռալիներուն առիթ չի տար խառնուելու եկեղեցական ու կրթական գործերուն: Գիւղի քահանան՝ կարնեցի Տ. Մեսրոպ քահանայ Նազլեան, յայտնապէս դէմ է Հաննէի մենիշխանութեան ու կը յարի ծօռալիներու ճակատին, կը սեփականացնէ

գիւղի՝ Երուսաղէմի եւ Կիրիկիոյ աթոռներուն պատկանող ձիթաստանները ու հաշուետու չ'ըլլար Հաննէի: Անոնք պաշտպանուելու համար կը դիմեն Հալէպի հայ կաթողիկէ եւ բողոքական դէմքերու: Սակայն առաջինները Անտոնեան-Հասունեան վէճերու պատճառով չեն կրնար գոհացում տալ ժողովուրդին, նոյնպէս բողոքականները՝ դարձեալ ներքին երկպառակու-թիւններու պատճառով: Ընդդիմադիրները պահ մը կը յարին հոռոմներուն, սակայն տեսնելով որ արեւելեան եկեղեցի մը պիտի չկրնայ իրենց ինքնիշխանութիւնը հովանաւորել՝ «Գաղիոյ եւ Խաւիիոյ հիւպատոսներուն կը դիմեն, որպէսզի զիրենք պաշտպանեն եւ անոնց առջեւ լատինա-նալ յանձն կ'առնուն»¹⁷: Վրայ կը հասնին Հալէպի լատին առաքելութեան միախոնարները: Ասոնք Հալէպի մէջ կը կոչուէին ապու հապլէ, բառացի՝ կապատր, որովհետեւ լատին հայրերն իրենց պարեգօտին վրայ իբրեւ գօտի հաստ կապ մը կը կապէին: Լատին խաւացի հայրերը գիւղ կը թափանցեն ու ա'լ աւելի կը հրահրեն լարուած յարաբերութիւնները: Կը հիմեն իրենց համայնքը: Ծօռալիներուն հետ կը լատինաճան 30-40 ընտանիք՝ Տ. Մես-րոպ քահանային գլխաւորութեամբ¹⁸: Հաննէ կը փակէ եկեղեցւոյ դուռը ու նոյնիսկ դաւանափոխ քահանային թոյլ չի տար հոն մտնել: Հայ եկեղեցին Հալէպէն նոր քահանայ կ'ողորկէ գիւղ, կը փորձէ աշխուժացնել դպրոցը: Բայց միշտ կը ձախողի վերականգնել համայնքը: Լատինները կը յաջողին ամբողջ գիւղացիները՝ ներառեալ վերջին քահանան, լատին արձանագրել պետական տոմարներուն մէջ ու ահաբեկել բոլոր ընդդիմադիրները: Եկեղեցին ու կալուածները փրկելու ջանքերը ի գուր կ'անցնին, որովհետեւ դատարանը, պետական անձնագրային տոմարներէն ելլելով, չ'ընդունիր գիւղին մէջ հայ առաքելական ընտանիքներու գոյութիւնը: Հայոց Ս. Կիպ-րիանոս եկեղեցին կը քանդուի լատինաց կողմէ: Գիւղը ամբողջապէս լա-տին է 1906-ին ու կը դադրի հայ եկեղեցւոյ վիճակ ըլլալէ:

Լատինները Գնիէ գիւղը կը դարձնեն իրենց ամրոցը ու անկէ կը սկսին քարոզչական եւ մարդորսական աշխատանքներու: Դարասկզբին կողքի արաբախօս Եագուպիէ գիւղն ալ մասամբ լատինացած է արդէն: Այս երկու գիւղերուն մէջ լատինները կ'ոնենան վանքեր՝ եկեղեցական, դպրոցական ու բարեսիրական բաժիններով: Եկեղեցին այլածէս է, դպրոցին մէջ հայերէն չի դասաւանդուիր:

Յաջորդ տասնամեակներուն շրջանի հայ եւ արաբ քրիստոնեայ գիւղերուն ու քաղաքներու բնակչութեան մէջ լատինները որոշ յաջողու-

¹⁷ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 7 մարտ 1879:

¹⁸ Հալէպ (Նամակ խմբագրութեան), «Արեւելեան մամուլ», Թ. տարի, 1879, օգոստոս, էջ 172-175:

Թիւններու կը հասնին: Անտիոքի եւ Լաթաքիոյ մէջ լատինացած հայերը կը կապուին տեղւոյն լատին եկեղեցիներուն, իսկ Արամօ եւ Ղնեմիէ, Արֆալի հայաբնակ գիւղերու լատինացած հայերը կը կապուին իրենց մօտիկ արաբ գիւղերու լատին համայնքներու եւ ամբողջապէս կը խզուին հայածէս եկեղեցիներէ ու հայ կեանքէ:

Օգտուելով հայ կաթողիկէ համայնքներու տկարութենէն՝ լատին առաքելութիւնները կը թափանցեն կարգ մը շրջաններ՝ կրթական ու բարեսիրական աշխատանքներ կատարելու: Հայ կաթողիկէ համայնքները իրենց կրթական գործը կը յանձնեն անոնց, որոնք շուտով կը հիմնեն վանքեր, դպրոցական յարակից շէնքեր ու կը յաջողին նաեւ ստեղծել փոքրաթիւ համայնքներ (Պէյլան, Հաճի Հապիպլի)՝ առաջացնելով կաթողիկ երկու համայնքներ՝ հայածէս եւ լատինածէս:

1890-ական թուականներուն՝ ազգային ազատագրական պայքարի առաջին տասնամեակին, մանաւանդ Հնչակեան կուսակցութեան՝ Անտիոքի շրջան ներթափանցման տարիներուն, ազգային-հայրենասիրական բովէն կ'անցնին շրջանի կարգ մը բնակավայրերը ամբողջութեամբ, ինչպէս՝ Պէյլան, Մուսալեռ ու Քեսապ: Նախապէս միայն «փրօթսթան» եւ «կաթողիկ» անուանումները կու գան փոխարինուելու «հայ աւետարանական» ու «հայ կաթողիկէ» ինքնութեան անուանումներով: Համայնքներու միջեւ մերձեցման շրջան մըն է ասիկա: Յարանուանական բաժանումը ազգային ինքնութեան սերտացման արգելք չէ արդէն: Աւետարանական դպրոցներուն ու եկեղեցիներուն մէջ հայատառ թրքերէնի փոխան առաջնահերթութիւնը կը տրուի հայերէն աշխարհաբարին: Սակայն լատիններու քարոզչութեան համար հրաշալի պայմաններ կը ստեղծուին 1896-ին՝ Քեսապի եւ Մուսա լեռան շրջաններուն մէջ հնչակեաններուն անձնատուութենէն ետք, երբ, հակառակ պետութեան տուած խոստումներուն, շատեր խստօրէն կը հալածուին, կը ձերբակալուին ու կը բանտարկուին: Մօտակայ շրջաններու թուրք աղաները իրենց կամայականութիւնները կը բազմապատկեն: Քեսապի մէջ յանկարծ կը յայտնուի լատին «հովանաւորութիւնը»: Կարճ ժամանակի մը ընթացքին Քեսապի շրջանին մէջ լատինաց երկու վանքեր կը հիմնուին, եւ քանի մը գիւղերու մէջ լատին համայնքներ կը ստեղծուին: Վարի Պաղճաղազ գիւղը ամբողջապէս կը լատինանայ: Քեսապի մէջ լատինականութիւնը որոշ ընդունելութիւն կը գտնէ՝ գլխաւորաբար այն հեռանկարով, որ լատին հոգեւոր հայրերը պիտի կարողանային պաշտպանել զիրենք եւ իրենց ունեցուածքը թուրք աղաներու եւ պետական պաշտօնեաներու կամայականութիւններէն: Նոյնն էր պարագան Պէյլանի շրջանակին մէջ լատինացող ընտանիքներուն համար եւս: Նախկին աշխուժութեամբ

կը գործեն բողոքական միսիոնարները: Հայ եկեղեցին դարձեալ անգոր կը մնայ: Լաթաքիոյ երուսաղիմապատկան հոգեւորական տեսուչ Թադէոս վարդապետ Եկաւեան, որ, ըստ երեւոյթին, նաեւ Անտիոքի վիճակներուն կաթողիկոսական փոխանորդ է, ոչինչ կրնայ ընել. «Բիւրակն»ին Քեսապէն ղրկուած թղթակցութիւն մը ահա թէ ի՛նչ կը գրէ այդ մասին. «Ժողովուրդը լատինականութեան եւ բողոքականութեան կը դիմէ: Քաջանաներն անկարող են այդ հոսանքի առաջին առնելու: Դիւրակեցիկ դասը հեռացած է իր մայրենի եկեղեցիէն: Վարժարանը գոցուելու վրայ է պիտոճէին անձկութենէն: Մայր եկեղեցիէն հեռացածներու տղաքը բողոքականներու վարժարան կը յաճախեն: Աղքատ դասն անբաւական է վարժարան մը պահելու: Այս ամէնուն պատճառը նոյն Թադէոս վարդապետի ապիկարութիւնն է, թուլութիւնն է. «ինչո՞ւս է պէտք»: Բայց պտղիներ ժողովուրդ մասին այդպէս չի խորհիր: Քանի մը անգամ դիմումներ եղան դարձեալ Պատրիարքարան՝ դպրոցին դասագիրքը հայթայթելու. աս ալ անյսելի մնաց: Գէթ ապագայ սերունդը օտարներու կրթական լուծէն ազատենք»¹⁹:

Լատին հոգեւոր հայրերը մարդորսութեան նպատակով վարպետօրէն կ'օգտագործեն 1909-ի աղէտէն փրկուածներու պարագան՝ փաստը վերագրելով իրենց միջամտութեան, ինչպէս Քեսապի եւ շրջակայից ամբողջ հայութեան տեղափոխութիւնը Լաթաքիա՝ իտալական ու ֆրանսական նաւերով, Եագուպիէ եւ Գնիէ գիւղերուն անխուսափելի ներխուժումէն զերծ մնալու պարագան: Այս քարոզչութեան հետեւանքով Եագուպիէ գիւղին լատին համայնքը կը մեծնայ նորագիրներու շնորհիւ:

1915-ին, մեզի համար ցարդ անպատասխան մնացած պատճառներով, Գնիէ եւ Եագուպիէ գիւղերը չեն տարագրուիր: Օսմանեան կայսրութեան մէջ միայն այս երկու հայ գիւղերը չեն տարագրուիր, թէեւ 1917-ին իրենց տուններէն հեռանալով՝ կ'ապաստանին Որոնդէսի հովիտի արաբ քրիստոնեայ գիւղերու մէջ: Գնիէն ամբողջապէս լատին էր, իսկ Եագուպիէն՝ մասամբ: Եագուպիէ գիւղի քահանան կը վախճանի: Լատին մեծաւորը կը յաւակնի յայտնել, որ երկու գիւղերը տարագրութենէն եւ շրջանին մէջ տարածուած հրոսակախումբերու չարիքներէն փրկուած են միայն լատին եկեղեցւոյ շնորհիւ, թէ միայն լատինաց կամքին ու կարողութեան շնորհիւ այս երկու գիւղերը կրնային ոտքի մնալ ու գոյատեւել: Գիւղին նոյնիսկ ամէնէն աւանդապահ մարդիկ ստիպուած էին լռել ու համակերպիլ: Անոնք գիտէին, որ լատին եկեղեցին ու փատերաները (հոգեւոր հայրեր) տարագրութեան վտանգէն չկրցան փրկել ե՛ւ Քեսապի, ե՛ւ Մուսա լեւան, ե՛ւ Անտիոքի, ե՛ւ Պէյլանի, Զէյթունի ու

¹⁹ «Բիւրակն», Կ. Պոլիս, 1899, թ. 25, էջ 399:

Մարաշի լատինադաւան հայերը: Հիմա իրենց տարագրութեան չելլելը լատին փատերաներու միջամտութեան հետ կապ ունենար կամ չունենար՝ անոնք կրնային որեւէ պահու վտանգել իրենց կեցութիւնը:

1923-ին, երբ Ֆրանսական հոգատարութիւնն արդէն հաստատուած էր Սուրիոյ մէջ, Եագուպիէ կ'այցելէ Լաթաքիոյ երուսաղիմապատկան վանքի տեսուչ եւ Անտիոքի առաջնորդական փոխանորդ Ներսէս վարդապետ Տոլապճեան ու կ'ացութեան մասին կը տեղեկագրէ Սահակ կաթողիկոսին: Գիւղը իրողապէս ամբողջութեամբ լատին է: Ժողովուրդին հոգեւոր բոլոր պէտքերը, առանց բացառութեան, կը հոգան լատին հայերը, ժողովուրդը լատինաց եկեղեցի կ'երթայ, լատին տօները կը յիշուին, դպրոցականները լատինաց վարժարան կը յաճախեն: Հայերէնի ուսուցում չկայ, ազգային կեանք չկայ, ո՛չ մէկ արտաքին ազգային յարաբերութիւն: Ներսէս վրդ. Տոլապճեան այս այցելութեան գիւղէն կը փրկէ գրիչ ու ծաղկող Ստեփանոս Երէցի կողմէ 1662 թուին պատրաստուած Տաղարան մը²⁰:

Եագուպիէի ընտանիքներէն ոմանք կ'ուզեն վերականգնել իրենց եկեղեցական-կրթական գործը, բայց չեն համարձակիր ինքնուրոյն գործել: Գիւղի՝ Երուսաղէմի եւ Կիլիկիոյ աթոռներուն պատկանող կալուածներու վերականգնու Իպրահիմ Մուսան արդէն պատերազմի նախօրեակէն ի վեր հաշուետու չէ եղած, որովհետեւ, իրողապէս, ո՛չ Սոյ կաթողիկոսարանը կար, ո՛չ ալ Հալէպի Հայոց առաջնորդարանը:

1923-ի ամրան Սահակ Բ. Կաթողիկոս Խապայեան Քեսապի շրջանը կ'այցելէ: Եագուպիէցի ազգայիններ կը յաջողին գիւղի 90 ընտանիքներու հանրագրութիւն մը պատրաստելով՝ Քեսապ երթալ, իրենց գիւղին վիճակը ներկայացնել կաթողիկոսին եւ անկէ օգնութիւն հայցել: Կացութիւնը եւ գիւղացիներուն տրամադրութիւնները լաւապէս սերտելէ ետք ծերունազարդ հայրապետը անձամբ կ'այցելէ Եագուպիէ գիւղը: Կաթողիկոսին այցելութիւնը կորով կը ներշնչէ ճարահատ եւ անօգնական գիւղացիներուն: Ան, տեղւոյն վրայ՝ Ս. Աննա եկեղեցւոյ մէջ, գիւղին համար քահանայ կ'օծէ ուսուցիչ Սերոբ Այանեանը՝ Տ. Յուսիկ անուամբ: Քահանայի ապրուստին համար կաթողիկոսը կը տնօրինէ, որ գիւղին մէջ գտնուող եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ու Երուսաղէմի պատրիարքութեան պատկանող ձիթաստաններուն եկամուտը յատկացուի անոր: Դպրոցին համար կը խոստանայ Բարեգործականին զիմումներ ընել եւ «ազատել մատաղ մանկտին լատին մոլեռանդ կրօնաւորի ճիրաններէն»²¹:

²⁰ Ա. արք. Միւրմէան, Յուգակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ եւ մասնատրաց, Երուսաղէմ, 1935, էջ 99, ձեռագիր թիւ 50:

²¹ «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1923, թ. 46, էջ 1459:

Կը թուի, թէ գիւղի հայ համայնքը խաղաղութիւն գտած է: Սակայն, եղածին նկատմամբ բոլորովին ալ հանգիստ չի մնար Գնիէ գիւղին մէջ հաստատուած ֆրանչիսկեան վարդապետը: Ան Մայր Եկեղեցի վերադարձած Եագուպիէցիներուն դէմ կը կիրարկէ դաւանափոխութեան ամենատեղ միջոցները՝ սնունդի եւ դրամական խոստումներ, ճնշումներ ու խոշտանգումներ: Ֆրանչիսկեան միաբանութեան կ'աջակցին ֆրանսական տեղական եւ նահանգային իշխանութիւնները: Ասոնք կը խոշտանգեն ու գիւղէն կը վռնտեն նորօծ Տ. Յուսիկ քահանան, եկեղեցին ու դպրոցը կը փակեն, ազգային կալուածները կը գրաւեն եւ ամբողջ գիւղը՝ 120 ընտանիք, բռնութեամբ կը լատինացնեն²²: Լատինները ամէն չարիք կ'ընէին աւանդապահ գիւղացիներուն, ինչպէս՝ պատուհաններ ջարդել, ծառ կտրել, եկեղեցին փակել, վանքապատկան կալուածներ գրաւել, զէնքով սպառնալ ու ահաբեկումի ենթարկել: Երկփեղկուած էին Եագուպիէի գրեթէ բոլոր ընտանիքները, մանաւանդ Մըսթըրիհ եւ Գասսիս-Երէցեան տոհմերու ընտանիքները: Քահանայի ապրուստին համար տրամադրուած եկեղեցապատկան ձիթաստաններու պատասխանատու Իպրահիմ Մուսան եկամուտը չի տրամադրեր քահանային եւ կը բռնագրաւէ կալուածները:

Նախապատերազմեան տարիներուն գիւղական համայնքին մէջ այնքան դրական դեր ունեցած Իպրահիմ Մուսան հիմա, փաստօրէն, լատինաց ջաղացքին ջուր կը լեցնէ այս անձնական հարցին համար եւ վերջապէս կը լատինանայ:

Կաթողիկոսարանին հետ դատի պատճառով խզումը եթէ հայածէս եկեղեցւոյ ու հայկական վարժարանի հարցը կը ձգձգէ, սակայն անոր կարիքը չի կրնար սպանել կարգ մը համագիւղացիներուն մօտ: Անոնք նոյնիսկ համաձայն են մտնելու Հայ կաթողիկէ պատրիարքութեան հովանաւորութեան տակ՝ միայն թէ չմնան լատին համայնքին մէջ: Ատիկա պիտի օգնէր նաեւ գիւղի երկու հատուածներու մերձեցման գործընթացին: Եագուպիէի համար հարցը արդէն հայ առաքելական կամ հայ կաթողիկէ համայնքներու ընտրութիւնը չէր, այլ՝ հայածէս եկեղեցիի եւ անոր միջոցով հայութեան կապուած ըլլալու պահանջն էր: Եագուպիէցիք՝ լատին եւ հայ առաքելական, համատեղ կը դիմեն Հալէպի հայ կաթողիկէ առաջնորդարանին, որ նոյնպէս չի կրնար բան մը ընել: Լատին հոգեւոր հայրերը իրենց ստեղծած համայնքային դրութենէն զրկուել չեն ուզեր. անոնց համար գիւղացիներու միակ ճամբան լատինացումն է:

²² Ա. Երէցեան, Եագուպիէ - հայկական հին գաղթօճախ մը, «Գեղարդ սուրիահայ տարեգիրք», Հալէպ, Բ. տարի, 1976-1978, էջ 368:

Իպրահիմ Մուսայի հետ դատական հարցերը ձեռով մը վերջացնելէ անմիջապէս ետք²³, Սահակ Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ, Բերիոյ (Հալէպի) թեմի առաջնորդ Արտաւազդ արք. Սիւրմէեանը 1928-ի նոյեմբերին իբրեւ այցելու Եագուպիէ կը ղրկէ արաբերէնի քաջատեղեակ քահանայ մը՝ բնիկ սասունցի Տ. Բաբգէն քահանայ Աճէմեանը: Վերջինը կը կարողանայ եկեղեցիին շուրջ հաւաքել ցրուած հօտը, կորով ու հաւատք ներշնչել անոր: Գիւղացիք ապահով կը զգան Մայր Եկեղեցւոյ ցուցաբերած հոգատարութեան մէջ²⁴: 1929-ին Եագուպիէ կ'այցեւեն Բերիոյ թեմի առաջնորդ Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիւրմէեանը եւ ազգային իշխանութեան անդամները, որոնք գիւղացիներուն կողմէ իբրեւ ազատարարներ կ'ընդունուին: Գիւղի հովիւ կը նշանակուի նոյնինքն Բաբգէն քահանայ Աճէմեանը, որ խիզախաբար ու բանիմաց կերպով կը կազմակերպէ իր համայնքը, յաջողութեամբ գլուխ կը հանէ մայր համայնք վերադարձողներու գործընթացը, խաղաղութիւն կը հաստատէ գիւղացիներուն միջեւ: 1930-ին կը կազմուի թաղական խորհուրդը: Գիւղը՝ համայնքին մէկ մասը կը փրկուի վերջնական կորուստէ ու կը սկսի հայօրէն գոյատեւել՝ համախմբուած իր եկեղեցւոյ եւ Ազգային վերածնունդ վարժարանին շուրջ²⁵:

Այսպիսի տեսիլներու հսկերը Սուրիոյ նոր գաղութին մէջ. Սուրիոյ հին գաղութին մէջ արմատ նետած լատիններու շարքին 1922-ի Կիլիկեան պարպումէն ու սուրիահայ նոր գաղութի կազմաւորումէն ետք գոյացան հայ ծագումով լատիններու նոր շրջանակներ եւս: Այսպէս՝ Սուրիա անցած Մարաշի, Զէյթունի, Այնթապի եւ այլ շրջաններու լատին հայերը կը մտնեն Սուրիոյ հին ու նոր լատին եկեղեցիներու հովանիին կամ լատին առաքելութիւններու հովանիին տակ, որոնք իրենց կը քաշեն տնտեսական, կրթական, բժշկական ու աշխատանքային կարիքներ ունեցող տարագիրները: Մատուցուած օգնութեան դիմաց լատինացման գործընթացը կը շարունակուի բոլոր այն շրջանակներուն մէջ, ուր լատինները կեդրոն ունէին: Այսպէս՝ հայ հոծ գաղթականութիւն մը կայք հաստատած է Գրըգիսանի մէջ. Լազարիստ եւ Յիսուսեան լատին միաբանութեան վարդապետները հոս համայնք կը կազմակերպէին: Կ'արժէ յիշել, որ Էքպէզցի ամբողջ գաղթականութիւնը մտած էր անոնց հովանիին տակ: Այլադաւանութեան վտանգին ու պատճառած պատուհասին մասին յաճախ մտահոգութիւն կը յայտնեն ազգային-եկեղեցական շրջանակները, մամուլը արձագանգ կը հանդիսանայ այս երեւոյթին: Լատին եկեղեցիները բազ-

²³ Այդ մասին տես Յ. Չոլաքեան, Աստիքի մերձակայ Ռուճի Հովիտի հայերը, էջ 168-176:

²⁴ «Հայաստանի կոչակ», 1929, թ. 27, էջ 858, ր. սինակ:

²⁵ Ա. Երէցեան, Եագուպիէ - հայկական հին գաղթօճախ մը, էջ 368:

մազգ հաւաքականութիւններ կը ներկայացնէին, անոնց դպրոցները եւս: Մեծ թիւով լատինացած հայ ընտանիքներ Հալէպի, Լաթաքիոյ, Դամասկոսի, Տէր Զօրի լատինաց եկեղեցիներու ծովն կը հանդիսանան:

Նոր գաղութին մէջ կրթական գետնի վրայ լատին Յիսուսեան վարդապետները ճկունութիւն ցուցաբերեցին, աւելի շրջահայեաց եղան. լրիւ հայախօսներու շրջանակին մէջ, ի պահանջեալ հարկին, դպրոցի մէջ կ'արտօնուէր հայ լեզուի ուսուցումը: Հայագգի յիսուսեան վարդապետներէն ոմանք աչքի ինկան հայագիտական հետաքրքրութիւններով: Ֆրանսացի յիսուսեան վարդապետ Հ. Թալոնը յետագային դարձաւ Պէյրութի Յիսուսեան Համալսարանի հայագիտութեան բաժնի հիմնադիրն ու վարիչը:

Գնիէ եւ Եագուպիէ գիւղերու դպրոցներուն մէջ հայ լեզուն դասացոյցէն դուրս էր պարզապէս այն պատճառով, որ այս գիւղերու հաւատացեալները արաբախօս էին: Լատին կղերը այսպիսի շրջանակներու մէջ չափազանց խիստ էր ազգային արմատներուն եւ արժէքներուն հետ նորագաւաճներու ունեցած որեւէ տեսակ յարաբերութեան ու աղերսի նկատմամբ: Ազգայնական ամէն նկրտում կ'արհամարհուէր՝ առաջ քաշելով այն գաղափարը, թէ լատինականութիւնը համազգայնութիւն է, բոլոր ցամաքամասերը, գոյները եւ տեղական լեզուները՝ պարփակող ուժ:

1920 թուականէն ետք, երբ ֆրանսացիները տիրեցին Սուրիոյ, լատինագաւաճներն ստացան յատուկ կարգավիճակ: Լատին եկեղեցւոյ հետեւորդները գործնականին մէջ ունէին շատ առաւելութիւններ միւսներուն նկատմամբ, քանի որ կը վայելէին հոգատար իշխանութեանց հովանաւորութիւնն ու առանձնապատուկ վերաբերմունքը: Պետական, շրջանային ու գիւղական իշխանութիւններուն մէջ լատին ներկայացուցիչները տեսակարար ամենամեծ տոկոսը կը կազմէին: Ֆրանսական իշխանութեան օրոք ամէն տեսակի պաշտօններու դռները աւելի դիւրին կը բացուէին անոնց առջեւ: Հայագգի լատինները իրենք զիրենք կը սահմանազատէին այլածէս ազգակիցներէն ու վերէն կը նայէին անոնց վրայ՝ ա՛լ աւելի բորբոքելով միջարանուանական անհանդուրժողութիւնը:

Միւս կողմէ՝ Հայ աւետարանական եկեղեցին նոյնիսկ ձեռնամուխ եղաւ իր հովանիին տակ ի մի բերել օտար աւետարանական եկեղեցիներու մէջ ցրուած իր հայ դաւանակիցները: Այդպիսի մեծ թիւ մը կար Լաթաքիա՝ կազմուած ոչ միայն Կիլիկիոյ վերջին պարպումին հետեւանքով հոն կայք հաստատած հայերէ, այլեւ դեռ ԺԹ. դարու կէսերէն բողոքականութեան յարած քսապցիներէ, արամոյեցիներէ ու ղնմիացիներէ, որոնք Լաթաքիա հաստատուած ու արաբ աւետարանական եւ երիցական եկեղեցիներու հօտին մաս կը կազմէին: «1924-ին մեծ յոյս կար, որ այս կարեւոր

կեդրոնին մէջ շուտով Աւետ. եկեղեցի մը պիտի զարգանար, բայց գլխաւորաբար արտաքին պատճառներ արգելք եղան»²⁶: Հոս ակնարկութիւնը կ'երթայ օտար եկեղեցիներուն, որոնց գոյութիւնը հարցականի տակ պիտի ըլլար առանց այդ հօտին: Մօտ երկու տասնամեակ հայ աւետարանական եկեղեցին հոգեւոր հովիւներ կը ղրկէ Լաթաքիա, որոնք տեղւոյն Արաբ երիցական եկեղեցւոյ հովանիին տակ կը խմբեն հայերը, նոյնիսկ հայերէնի դասեր կը կազմակերպեն դպրոցին մէջ, բայց ի վերջոյ կը հեռանան՝ չկարողանալով անջատ Հայ աւետարանական համայնք մը կազմել:

1930-ական թուականներուն ազգայնական ուժեղ շարժում մը ծայր կ'առնէ յատկապէս հայ աւետարանական համայնքներէ ներս: Երիտասարդական թեւը կ'ուզէ ազգային հիմունքներով վերակազմակերպել աւետարանական եկեղեցին: Ասիկա մեծ ցնցումներ կը պատճառէ համայնքին: Այս բոլորն շարժումին հետեւանքով տարբեր վայրերու մէջ, մանաւանդ Քեսապի շրջան, կը նկատուի զանգուածային վերադարձ դէպի Մայր եկեղեցին²⁷:

Այս շարժումը կ'անցնի նաեւ կաթողիկէ համայնքին, որուն կրթական գործը կը վարէին լատին համայնքի օտար հայրերը: Ի դէպ, տարագրութեանէն վերադարձէն ետք հայ կաթողիկէ-լատին միացեալ վարժարաններուն մէջ հայերէնի ուսուցումը աւելի կարեւորութիւն կը ստանար: Այդքանը չի գոհացներ ծնողներն ու աշակերտները: Կաթողիկէ համայնքը լատին հայրերու հսկողութեան տակ դրուած իր դպրոցներուն մէջ կը պահանջէ աւելի լայն տեղ տալ ազգային դաստիարակութեան՝ լեզուի կողքին նաեւ հայոց պատմութեան ուսուցում: Շարժումը կը գլխաւորէ հայ կաթողիկէ համայնքի ժողովրդապետ Հ. Թովմաս վարդապետ Քաջազնունի: Կաթողիկէ համայնքի պահանջքը կը մերժուի: Հայր Քաջազնունի, իսկում մը աշակերտներով եւ օգնական քանի մը ուսուցիչներով, նոր վարժարան մը կը հիմնէ: Լատինները տեղի կու տան. հայոց պատմութիւնը դասանիւթ կը դառնայ, ետ միացում կը գոյանայ: Սակայն շրջանին մէջ լատին եկեղեցւոյ դէմ ալիքը չի դադրիր: Ազգայնական զգացումներով տոգորուած մարդիկ աւելորդ ու անտեղի կը համարեն լատին համայնքի մը գոյութիւնը Հայ կաթողիկէ համայնքի մը գոյութեան շրջանակին մէջ: Այլածէս կաթողիկէ եկեղեցին աւելորդ կը նկատուէր հայ շրջանակին մէջ: Խնդիրը կը հասնի

²⁶ Վեր. Ե. Քասունի, Լուսաշաղի պատմութեան Հայ աւետարանական շարժման, Պէրոյ, 1947, էջ 517. տե՛ս նաեւ Տ. Ճ. Խրդրեան, Ոսկեմատեան Հայ աւետարանական միութեան Մերձաւոր Արեւելքի եկեղեցիներու, Կ. Ա., Պէրոյ, 1950, էջ 374-376. Վեր. Կ. Ատանայեան, Յուլարձան աւետարանականաց եւ Աւետարանական եկեղեցւոյ, Ֆրէզու, 1952, էջ 355-357:

²⁷ Այդ մասին կը վկայեն հոգեւոր հովիւներու եւ եկեղեցական մարմիններու փոխանակած նամակները. տե՛ս Յ. Չոլաքեան, Քեսապ, Կ. Գ., Հալէպ, 2004, էջ 411-461:

Հայ կաթողիկէ պատրիարքութեան եւ Պէյրութի պապական նուիրակին: Հոս հարց կը ծագի, թէ կ'արժէ արդեօք նոյն հայախօս շրջանակին մէջ երկու այլաձէս կաթողիկէ եկեղեցի ունենալը: Ի վերջոյ, 30 յուլիս 1946-ին՝ կարտինալ Աղաճանեանի միջնորդութեամբ, պապական հրամանով, Քեսապի շրջանի լատին համայնքները լուծարքի կ'ենթարկուին, անդամները, եկեղեցիներն ու վանական կալուածները Հայ կաթողիկէ համայնքին կ'անցնին, եւ լատին հայերը շրջանէն կը հեռանան²⁸: Այդպիսի հրովարտակ մը չի տրուիր Գնիէ ու Եագուպիէ գիւղերու, նախ որովհետեւ հոն հայ կաթողիկէ համայնք չկար, ու հայերը արաբախօս էին:

Հայ համայնքէ դուրս գտնուող այլադասաններու ազգային ինքնութեան ճանաչման խնդիրը. 1939-ին Աղեքսանդրէի սանճաքի պարպումին, ապա Քեսապի շրջանի լատին համայնքներու լուծարքին հետեւանքով ամբողջ Սուրիոյ մէջ կը մնան ծագումով հայ օտարադաւան քրիստոնեաներու հետեւեալ շրջանակները.

ա. Գնիէ գիւղը՝ ամբողջութեամբ լատին.

բ. Եագուպիէ գիւղի բնակչութեան մէկ մասը՝ լատին.

գ. Արաբախօս կամ հայախօս ցրուած զանգուած մը, որ կը նկատուի տարբեր վայրերու մէջ գտնուող լատին եկեղեցիներու ծուխը՝ Հալէպ, Դամասկոս, Լաթաքիա:

դ. Արաբ աւետարանական եւ երիցական եկեղեցիներու մէջ ցրուած հայ ընտանիքներ՝ յատկապէս Լաթաքիոյ մէջ:

ե. Յոյն օրթոտոքս ու յոյն կաթողիկէ եկեղեցիներու մէջ ցրուած հայ ընտանիքներ՝ յատկապէս գիւղական շրջանակներու մէջ՝ հայկական կեդրոններէ հեռու:

Սուրիոյ հին ու նոր գաղութի մասին զանազան ուսումնասիրութիւններուն համար կատարած մեր դաշտային աշխատանքներուն ժամանակ առիթ ունեցած ենք մօտիկէն ծանօթանալու այս հայոց ու զգացած անոնց հայ ինքնութեան կառչած մնալու գիտակցութիւնը: Վերոյիշեալ երրորդ զանգուածին մէջ հայախօսներու մօտ շատոնց կը նկատուի հայաձէսութեան վերադառնալու ձգտում մը: Ատիկա կ'երեւի մանաւանդ մկրտութեան եւ պսակի խորհուրդներուն ատեն, երբ մարդիկ կը փափաքին, որ ծէսը հայկական ըլլայ: Լատին եկեղեցին ատիկա թոյլ չէր տար՝ նկատի ունենալով, որ հայաձէս եկեղեցւոյ մէջ ըլլալու պարագային ենթական

²⁸ Յ. Չոլաքեան, Քեսապ, հ. Ա., էջ 145, 252-255: Քեսապի հայ կաթողիկէ համայնքի մասին տես նաեւ Հ. Պ. Աղամեան, Աստիոքի Աստոնեան թեմը եւ Քեսապի ու շրջակայքի հայ կաթողիկէ առաքելութիւնը (1851-1948), «Աւետիք» ամսագիր, Պէյրութ, 1948, թ. 7-8. Կ. Շերամեան, Պատմական ուրուագիծ Քեսապի հայ կաթողիկէ համայնքին, «Զուարթնոց» ամսագիր, Զմմառ, 1984, թ. 5:

պիտի արձանագրուի Հայ կաթողիկէ կամ Հայ առաքելական: Ոմանք դատական գործընթացով կրցած են վերադառնալ Եկեղեցւոյ գիրկը: Ամէն ընտանիք կամ անհատ հունի այդ կարելիութիւնը:

Այդ զանգուածին մէջ, արաբախօսներուն համար յատկապէս, մշակութային եւ հասարակական մեկուսացումը միշտ ալ կը յանգեցնէ օտարման, իսկ օտարումը միշտ կ'ընդգծէ եւ գերակայ կը դարձնէ օտարման պատճառ դարձած արժէքը. տուեալ պարագային՝ լատինականութիւնը: Նոյնը կարելի է ըսել յունադաւան հայերու մասին կամ այն բողոքականներուն, որոնք տեղւոյն արաբ աւետարանական եկեղեցիներու ծուխեր են: Լաթաքիոյ երիցական եկեղեցւոյ ծուխներուն մեծամասնութիւնը կը կազմեն ղնեմիէցի եւ արամոցի բողոքական արաբախօս հայերը:

Սուրիոյ անկախացումէն ետք (1946 թ.) արաբ ազգայնականութիւնը դարձաւ պետական գաղափարախօսութիւն, սկսան վերացուիլ գաղութարար իշխանութեանց հետքերը, արգիլուեցաւ օտար միսիոնարութեանց գործունէութիւնը: Արաբախօս Գնիէի եւ Եագուպիէի լատին համայնքները յայտնուեցան ինքնութիւն որոշելու դժուար կացութեան մէջ՝ հա՞յ են իրենք, թէ՞ արաբ:

Ե՛ւ հայախօսներու, ե՛ւ արաբախօսներու պարագային, հոս պէտք է նշել հայազգի լատին կղերի խաղցած կարեւոր դերը այս զանգուածներուն մէջ ազգային պատկանելութեան արթուն մնալու տեսակէտէն: Արդարեւ, 1920-ական թուականներէն ետք լատին առաքելութիւններու մէջ կ'երեւին նաեւ հայազգի քանի մը վարդապետներ, նոյնիսկ եւրոպացիներ, որոնք դրական դեր կը կատարեն այդ ուղղութեամբ: Ոմանք ունին հայազիտական հետաքրքրութիւններ ու վաստակ, ինչպէս՝ Հ. Յարութիւն Մսրլեան, Հայր Թալոն, Հայր Մրսթրրիհ եւ ուրիշներ: Ոմանք կատարած են նաեւ հովուական պարտականութիւն: Անոնցմէ Հ. Յարութիւն Չամիչեան Հալէպի իր հօտին հայերը պատարագէն ետք կ'առաջնորդէր Հայ եկեղեցի, որ հաղորդակցուին Հայ եկեղեցւոյ ու շարականներուն: Ան Գնիէ գիւղին մէջ նոյնիսկ հայերէնագիտական ամառային դասընթացներ կը կազմակերպէր փոքրիկներուն համար: Լիւքսի ընտանիքը ամբողջապէս հայախօս է:

Արաբախօս այս երկու գիւղերու լատին զանգուածը, բծախնդրօրէն մշակուած քաղաքականութեան մը իրականացման պարագային, կարելի է իր հայկական ինքնութեան վերադարձնել՝ չբացառելով նոյնիսկ հայախօս դառնալու հեռանկարը: Շատ կարեւոր է նաեւ իմանալ, որ շատերու մէջ տակաւին արթուն է արմատներուն գիտակցութիւնը, հայկական արժէքներու նկատմամբ հետզհետէ արթնցող հետաքրքրութիւնը, հայերէնագէտ աղջիկներու հետ ամուսնանալու ձգտումը, տան մէջ հայախօսութեան վե-

ցով համաձայնություն չեն կարծես դատապարտուած է պատմական ճախողանքին: Լատին համայնքները, ի գին ամէն բանի, կը փորձեն անյողդողդ մնալ: Հետաքրքրական պիտի ըլլար նշել, որ իսլամիստներու շրջաններ խոստովանէն ետք, երբ Իսլիպի նահանգի Եագուպիէի հայ համայնքը իր հովիւով ու հօտով հեռացաւ շրջանէն՝ Գնէի եւ Եագուպիէի լատին համայնքները կը մնան իրենց տեղը՝ գէթ մեծամասնութեամբ:

Լաթաքիոյ արաբ աւետարանական եկեղեցւոյ զաւակները բողոքեցին իրենց անձնագրային դիմումի մերժումին համար, բողոքեցին ինչպէս իրենց եկեղեցւոյ, այդպէս ալ հայ աւետարանական եկեղեցւոյ մօտ, մինչեւ որ հասկացութիւն մը գոյացաւ, որ ասոնք, որոնց հայ ըլլալը ծանօթ է բոլորին, երիցական եկեղեցւոյ արտօնութեամբ, մկրտութեան վկայագիր ստանան Քեսապի հայ աւետարանական եկեղեցիէն, որպէսզի դիմումներն ընդունելի ըլլան:

Անյայտ ճակատագիր ունին մեծ քաղաքներու կամ հեռաւոր վայրերու մէջ ցրուած քրիստոնեայ այլադաւան հայերը: Կարելի՞ է ամբողջապէս փրկել այս հայութիւնը, որուն հայ ինքնութիւնը խլուած է իրմէ դաւանանքային պատկանելութեամբ:

PEZIOME

Статья посвящена проблеме гетеродоксальных армян Сирии, не являющихся прихожанами Армянской Апостольской, Армянской Евангелической и Армянской Католической церквей. Поскольку они приверженцы Латинской, Греко-Ортодоксальной, Греко-Католической, Арабской Евангелической и Арабской Пресвитеринской церквей, не воспринимаются как этнические армяне. В армянских общинах, как, например, латинская община Гнейи и Якубие, они не имеют доступа в армянские школы. Хотя гетеродоксальные армяне сознают свою национальную идентичность и пытаются ее сохранить, однако вопрос их возвращения к своим корням всегда сталкивается с легальными барьерами.

SUMMARY

This article considers the part of heterodox Syrian Armenians, who do not belong to the Armenian Apostolic, Armenian Evangelical and Armenian Catholic communities. As such, they are not considered as Armenians for being Latin, Greek Orthodox, Greek Catholic, Arab Evangelical or Arab Presbyterian. Even in the whole Armenian communities, such as Latin communities of Ghneye and Yakoubiye, they can not have access to schools teaching in Armenian. Although they are conscious of their national identity and pursue to keep it, the issue of their returning to the roots has always encountered legal barriers.